

فصلنامه علمی تخصصی رهیافت فرهنگ دینی

سال سوم- شماره نهم- بهار ۱۳۹۹

سهام وقف و امور موقوفه در توسعه فرهنگی،

رشد و اعتلای علمی جوامع در عصر جدید

سجاد عربی^۱

محمد رضا سالاری حمزه خانی^۲

حامد عربی^۳

چکیده

وقف در طول تاریخ اسلام همواره سهم بسزایی در ایجاد تمدنی شکوفا داشته است؛ امری که حتی فرهنگ غرب را نیز تحت تأثیر خود قرار داده و به آن اذعان شده است. تحقیق حاضر به دنبال تبیین میزان نیاز به وقف و گسترش و ترویج امور مربوط به آن در جوامع اسلامی و بشری است؛ بدین شکل که با روش توصیفی-تحلیلی و با ذکر نمونه‌های وقف بر مراکز عام المنفعه از سوی مسلمانان، میزان تأثیر هر کدام بر توسعه فرهنگی و شکوفایی علمی جوامع و پیشرفت تمدن و اعتلای فرهنگی و علمی در عصر کنونی تشریح شده است. نتایج نشان داد که نقش وقف در توسعه فرهنگی جوامع و رشد و شکوفایی علمی آن‌ها در دو بعد ترغیبی و روانی و بعد عملی و بسترسازی قابل تشریح است. در هر جامعه‌ای که عمل خیرخواهانه وقف گسترش بیشتری داشته، توسعه فرهنگی و شکوفایی علمی آن جامعه نیز بیشتر بوده است. راه‌های فراوانی وجود دارد که می‌توان امور موقوفه را در راستای رشد و توسعه علمی جوامع سوق داد که در این مقاله بررسی و تحلیل شده است.

واژگان کلیدی: وقف، توسعه فرهنگی، توسعه علمی، دین مبین اسلام.

۱- دانشجوی دکترای رشته زبان و ادبیات عربی- دانشگاه خلیج فارس- بوشهر (نویسنده مسئول)
پست الکترونیکی: arabisajad@gmail.com

۲- فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه کاشان- ایران

۳- فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد اقتصاد و کارشناس حقوق- شیراز- ایران

۱. مقدمه و بیان مسئله

رشد و اعتلای علمی و فرهنگی همواره از اهداف اصلی تمامی جوامع بشری در طول تاریخ بوده و هست و این موضوع یکی از اهدافی است که جوامع جهانی تمامی پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های خود را برای نیل به آن بسیج می‌کنند؛ چرا که در نتیجه دستیابی به این هدف، راه پیشرفت جامعه در سایر زمینه‌ها نیز هموار می‌شود و باعث ایجاد جامعه‌ای پایدار می‌گردد چرا که «توسعه فرهنگی و علمی یکی از شاخص‌های اصلی خودباوری جامعه است و در قالب اهمیت دادن به ارزش‌های محلی، ملی و اسلامی باید بتواند از طریق برنامه‌ریزی‌های فرهنگی و اجتماعی و گسترش فعالیت‌های فرهنگی از جمله «وقف» به نیازهای معنوی و مادی افراد جامعه خود پاسخ دهد» (وثوقی و دیگران، ۱۳۹۱: ۸۱). از همین رهگذر، کشورها و جوامع مختلف راه‌های مختلفی را برای نیل به این هدف به کار می‌گیرند که بسته به ماهیت جوامع و ارزش‌های هر جامعه متفاوت است. یکی از این ابزارها، وقف و فعالیت‌های موقوفه است که در جوامع اسلامی از کارایی بالایی جهت دستیابی به اهداف مورد نظر برخوردار بوده و هست و تجارب جوامع اسلامی در این خصوص مؤید این ادعا بوده است.

آنچه در بیشتر اوقات نادیده گرفته می‌شود، نقش بی‌بدیلی است که عمل خیرخواهانه وقف با تمامی ابعاد آن در زمینه توسعه فرهنگی جوامع و رشد و اعتلای علمی آن‌ها ایفا کرده و می‌کند. کارهای خیرخواهانه‌ای که در جوامع اسلامی در زمینه وقف صورت گرفته، خواسته یا ناخواسته منجر به پیشرفت این جوامع در طول تاریخ اسلامی و ظهور قشر عظیمی از اندیشمندان، متفکران، ادیبان و صاحب‌نظران در عرصه‌های مختلف فرهنگی و علمی شده است؛ امری که گسترش هرچه بیشتر اعمال خیرخواهانه در زمینه وقف را بیش‌ازپیش ایجاب می‌کند. از همین رهگذر پژوهش حاضر به دنبال پاسخگویی به سؤالات زیر است:

۱. وقف در ابعاد مختلف آن چه نقشی را در زمینه توسعه فرهنگی جوامع و رشد و

شکوفایی علمی آن‌ها ایفا می‌کند؟

۲. صرف و سرمایه‌گذاری اموال حاصل از وقف در چه زمینه‌هایی می‌تواند زمینه توسعه

فرهنگی و علمی جوامع را فراهم آورد؟

۳. امری که می‌تواند تحت حمایت اموال موقوفه قرار گیرد، کدام‌اند؟

برای پاسخ به چنین سؤالاتی بر اساس روش توصیفی-تحلیلی و استنباطی ابتدا نمونه‌هایی از وقف بر مراکز عام‌المنفعه در جوامع اسلامی که باعث توسعه فرهنگی و رشد علمی آن جوامع شده است، مورد بررسی قرار می‌گیرد، آنگاه زمینه‌هایی که هزینه کردن و سرمایه‌گذاری اموال موقوفه در آن باعث توسعه فرهنگی و علمی می‌شود، ذکر می‌گردد، در پایان نیز نتایج حاصل از پژوهش آورده می‌شود تا به این طریق هدف اصلی پژوهش که همانا هموار کردن راه گسترش وقف و ترغیب نسبت به افزایش چنین اعمال خیرخواهانه‌ای در جوامع کنونی است، دنبال گردد.

۲. پیشینه تحقیق

به نظر می‌رسد موضوع وقف از جمله موضوعاتی است که به‌رغم ظرفیت وسیع آن در شمول مباحث کاربردی اقتصادی، علمی، پژوهشی و اجتماعی، فرهنگی، علمی و ... کمتر مورد تحقیق پژوهشگران قرار گرفته باشد. در زیر به برخی از پژوهش‌های صورت گرفته در زمینه وقف و نزدیک به موضوع مقاله اشاره می‌شود:

۱. «حسین امیدانی» در کتاب «نقش وقف در فرایند توسعه» سال ۱۳۸۴ نقش وقف در توسعه اقتصادی، دینی، مذهبی و اجتماعی و توسعه خدمات عمومی را مورد توجه قرار داده است.

۲. «محمدرضا کائینی» در مقاله «پیشینه و کارکرد وقف در اسلام و تاریخ تمدن اسلامی» ۱۳۹۱ به نقش وقف و تأثیر شگرف آن در جامعه‌سازی و فرهنگ‌سازی اشاره دارد.

۳. «علی صادق زاده» و «اعظم نجفقلی نژاد» در مقاله «نگاهی به وقف کتاب در اسلام و ایران» به سال ۱۳۹۱ یکی از انگیزه‌های وقف را رشد علمی و فرهنگی جامعه عنوان می‌کنند.

۴. «عبدالله بن عبدالعزیز الزایدی» در مقاله «الاثر الثقافی للوقف فی الحضارة الاسلامیة» (تأثیر فرهنگی وقف در تمدن اسلامی) به سال ۲۰۰۶ م، وقف را باعث شکوفایی فرهنگ اسلامی و رشد علمی جوامع اسلامی می‌داند.

در رابطه با نقش تأثیرگذار وقف در توسعه فرهنگی و رشد و اعتلای علمی جوامع اسلامی تحقیقات جزئی و جسته و گریخته‌ای صورت گرفته که البته به شیوه پژوهش حاضر، تاکنون

تحقیقی صورت نگرفته و یا نگارندگان در جستجوهای خود به چنین تحقیقی دست نیافته‌اند؛ بر این اساس پژوهش حاضر برخلاف دیگر تحقیقات صورت گرفته در این زمینه، جامعه‌ای خاص و محدوده زمانی خاصی را مورد بررسی قرار نداده است- شیوه‌ای که تحقیقات صورت گرفته در این زمینه در پیش گرفته شده است- بلکه نقش وقف در تمامی جوامع اسلامی در سراسر جهان حتی جوامع غربی و نقش آن در این زمینه را از دیرباز تاکنون مورد بررسی قرار داده و به نمونه‌های عینی در این خصوص اشاره کرده است و پنجره جدیدی در این زمینه به روی پژوهشگران این حوزه باز می‌کند.

۳. رابطه وقف با توسعه علمی و فرهنگی

در توسعه دین‌محور، نقش بنیادین و محوری را نهادهای دینی، فرهنگی و علمی از قبیل مساجد، مدارس، کتابخانه‌ها، مراکز پژوهشی و دیگر مراکز دینی بر عهده دارند لذا وقف این نهادها از سوی خیرین چه بسا رشد و شکوفایی در جوانب مختلف علمی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و توسعه را به دنبال خواهد داشت. از همین رهگذر چنین اماکنی زمینه برگزاری جلسات علمی و فرهنگی را برای فعالین این عرصه و توسعه هرچه بیشتر چنین موضوعی فراهم می‌آورد.

در دوره‌هایی که وقف در جامعه از رشد و گسترش چشمگیری برخوردار است، کارکرد نهاد وقف در جامعه فزونی یافته و بر جنبه‌های مختلف اجتماع تأثیر مستقیم و غیرمستقیم می‌گذارد، از این‌روی شناخت و بررسی نهاد وقف دارای اهمیت بسیاری است. برای مثال «در دوره صفوی رونق موقوفات به شکوفایی فراوانی انجامید و بخش اعظم این موقوفات درآمد سرشار داشتند و همین امر سبب شکوفایی ساختار آموزشی، فرهنگی، علمی و دینی آن عصر گردید» (حاجبی و ارژند، ۱۳۹۰: ۱۰۰).

بنابراین در نگاه اول وقف و امور موقوفه با توسعه علمی و فرهنگی جوامع، رابطه‌ای مستقیم دارد و هرچه بر چنین موضوعی در جوامع مختلف اعم از اسلامی و غیر اسلامی تأکید بیشتر شود، قطعاً نتایج پرباری نیز به همراه خواهد داشت.

۳-۱. جایگاه توسعه علمی و فرهنگی در دین مبین اسلام

هیچ دین، نظام و قانونی به اندازه دین مبین اسلام افراد را نسبت به توسعه فرهنگی، معرفتی و علمی ترغیب نکرده است؛ دین اسلام، دین نظریه‌پردازی، تفکر، معرفت، علم، فرهنگ‌سازی و پژوهش و دانش‌اندوزی است. متون قرآنی و احادیث زیادی وجود دارد که بر این موضوع صحت گذاشته است؛ در زیر به چند مورد اشاره می‌شود:

۱. « اَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ » (علق/۱).

۲. « قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ » (الزمر/۹).

۳. حدیث پیامبر (ص): « طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ » (مجلسی، بیتا:

۱۷۷/۱

علاوه بر این، امامان و معصومین علیهم‌السلام نیز در احادیث خود همواره بر چنین جنبه‌ای تأکید اساسی داشته‌اند؛ امام علی (ع) در حکمت ۱۴۷ چنین فرموده‌اند: «ای کمیل! دانش بهتر از مال است؛ زیرا دانش تو را حفظ می‌کند، در حالی که تو باید مال را حفظ کنی، مال به خرج کردن، کاهش می‌یابد، ولی دانش با صرف کردن افزوده می‌شود، آن که ساخته مال است با زوال مال از بین می‌رود» (امام علی، ۱۳۸۱ ش: ۶۵۸). بنابراین توسعه علمی و فرهنگی در جوامع اسلامی از زمان صدر اسلام تاکنون همواره دغدغه اصلی جوامع اسلامی بوده است.

۴. وقف مساجد و نقش آن در توسعه فرهنگی و علمی

مساجد و وقف آن‌ها نقش بی‌بدیلی در توسعه فرهنگی و علمی جوامع ایفا می‌کند و این موضوع را می‌توان با نگاهی به سخنان بزرگان دین و تجارب ارزنده‌ای که در این زمینه وجود داشته، به وضوح ملاحظه کرد. اشاره به کارکردهای مساجد در حدیثی از امام علی (ع) خود گویای موضوع است؛ آنجا که حضرت کارکردهای مسجد را چنین برمی‌شمارند:

هر کس به مساجد رفت و آمد داشته باشد یکی از این هشت مورد شامل او می‌شود:

۱. برادری ایمانی که در مسیر خداوند از او استفاده کند.

۲. کسب علم و دانشی جدید

۳. فهم و درک آیات قرآن

۴. رحمتی که انتظارش را از جانب خداوند می‌کشد.
۵. شنیدن سخنی که او را از هلاکت و گمراهی باز می‌دارد.
۶. شنیدن سخنی که او را به هدایت رهنمون سازد.
۷. ترک گناه به سبب خشیت از خداوند
۸. ترک گناه به سبب حیا از برادران ایمانی (صدوق، ۱۴۱۳ ق، ج ۱: ۲۳۸).

چنانکه پیداست عبارتهای امام علی (ع) در این حدیث را می‌توان ذیل کارکردهای فرهنگی، اجتماعی، علمی، آموزشی، اعتقادی، تربیتی و هدایتی مساجد قرار داد. لذا انجام سنت خیرخواهانه وقف در زمینه مساجد با توسعه فرهنگی و علمی جوامع ارتباطی نزدیک دارد و به ارتقای سطوح مختلف انسانی کمک شایانی می‌کند.

۴-۱. وقف مساجد در عصر پیامبر اسلام (ص)

موضوع وقف مساجد در دوران پیامبر (ص) نیز وجود داشته و مساجدی در تاریخ اسلام هستند که از همین رهگذر به مراکز علمی و فرهنگی تبدیل شدند و تأثیراتی برجای گذاشتند که تاریخ به خوبی گواه آن‌هاست. یکی از این مساجد، مسجد قباء است که در چارچوب همین فعالیت‌های موقوفه قرار می‌گیرد؛ این مسجد سال‌ها به مرکز نشر علوم مختلف و فرهنگ اسلامی تبدیل شد و راه تعالی دین مبین اسلام و نشر تعالیم اسلامی را هموار نمود. ابن هشام درباره این مسجد در کتاب خود «السیرة النبویه» چنین آورده است: «این مسجد در تاریخ اسلامی اولین مسجدی است که ساخته و در راه خدا وقف شد. زمین این مسجد جزو زمین‌های قبیله «بنی نجار» بود که توسط آن‌ها وقف شد. در تاریخ آمده است که وقتی پیامبر (ص) خواستند بهای زمین را به بنی نجار بپردازند، آن‌ها در جواب گفتند: به خدا قسم بهای آن را جز از خداوند نمی‌خواهیم» (ابن هشام، ۱۹۸۸، ج ۲: ۱۵).

تأثیر این مسجد در رشد و اعتلای علمی و فرهنگی جوامع را می‌توان در مجالسی مشاهده کرد که با حضور پیامبر اکرم (ص) در آن برگزار می‌شد، چرا که آن حضرت جلسات متعدد علم و دانش در این مسجد برگزار می‌کردند و از طریق همین جلسات، سطح علمی، معرفتی و رفتاری یاران خود را ترقی می‌دادند و آداب و فضایل و ارزش‌های خیرخواهانه را در آن‌ها نهادینه

می‌کردند. «صفوان بن عسال المرادی» از یاران پیامبر اکرم (ص) در این باره روایت می‌کند: «روزی به مسجد آمدم و پیامبر (ص) نیز در مسجد بود، به ایشان گفتم: یا رسول‌الله برای طلب علم آمده‌ام، پیامبر (ص) فرمودند: «مرحبا بطالب العلم، إن طالب العلم تحفه الملائكة بأجنتها» (خوشا به حال جوینده علم که فرشتگان با بال‌هایشان او را در بر می‌گیرند) (حاکم نیشابوری، بی‌تا: ۲۵/۱).

۴-۲. مساجد موقوفه مشهور در جهان اسلام

مساجد مسلمانان به مکانی برای برگزاری دوره‌های فرهنگی و حلقه‌های درسی و آموزشی شناخته شده است و از دیرباز تاکنون در مساجد مسلمانان چنین مراسم و مناسبت‌هایی برگزار می‌شود لذا نمی‌توان در نقش تأثیرگذار مساجد در زمینه رشد فکری، علمی، فرهنگی و اقتصادی کشور شک کرد. مسلمانان همواره نسبت به چنین امری واقف بوده‌اند به همین دلیل همواره نسبت به افزایش شمار مساجد، حمایت‌های مادی و معنوی از آن‌ها و فعال‌سازی نقش علمی و فرهنگی آن توجه ویژه داشته‌اند. این موضوع حتی از سوی اقلیت‌های مسلمان در بلاد غیر اسلامی نیز مورد توجه ویژه قرار گرفته است؛ به طوری که تعداد این مساجد تنها در شهر بروکسل به بیست مسجد می‌رسد (المعهد الاسلامی للبحوث و التدرب، بی‌تا: ۳۴۳). در اینجا به دو مسجد تأثیرگذار در تحول فرهنگی و علمی جوامع اشاره می‌شود:

مسجد جامع گوهرشاد مشهد، یکی از مسجدهای مشهور ایران و جهان اسلام و یادگاری ارزشمند و ماندگار از هنر و معماری تیموریان است (ر، ک، امیرشیبانی، ۱۳۸۰: ۱-۹). این مسجد همواره محل برگزاری حلقه‌های علمی و فرهنگی بوده و نقش بسیار برجسته‌ای در اعتلای علمی و توسعه فرهنگی جامعه ایران داشته و دارد.

از جمله مساجد مشهور جهان اسلام، مسجد جامع الازهر در قاهره است که اموال موقوفه زیادی از سوی مسلمانان وقف آن شده است. «این مسجد همواره محل رفت‌وآمد علمای اسلامی، اندیشمندان و متفکران بوده و هست» (السباعی، بی‌تا: ۱۲۹ و ۱۳۱). لذا نقش این مسجد در توسعه فرهنگی و علمی جامعه مصر را کسی نمی‌تواند انکار کند.

۵. وقف بر مکتب خانه‌ها و مدارس ابتدایی موقوفه و نقش آن در رشد فرهنگی و علمی

سوق دادن امور موقوفه به سمت مکتب‌خانه‌ها و مدارس ابتدایی از دیگر روش‌های گام برداشتن در مسیر رشد و اعتلای فرهنگی و علمی جوامع بوده و هست؛ هم چنانکه «وقف مکتب‌خانه‌ها از قدیم‌الایام در جوامع اسلامی رسم بوده است؛ مسلمانان هر شهر و روستایی را که می‌گشودند، برای تربیت کودکان خود در آن‌ها مکتب‌خانه تأسیس می‌کردند» (ابوغده، ۲۰۰۵: ۵۴). مکتب‌خانه‌ها در جوامع اسلامی به‌ویژه در قرن سوم هجری و ما بعد آن به شدت گسترش یافته بود به طوری که ابن حوقل سیصد مکتب‌خانه را تنها در یکی از شهرهای جزیره سبسیل در جنوب ایتالیای امروزی برشمرده است که در هر کدام صدها بلکه هزاران دانش‌آموز تحصیل می‌کردند (السباعی، بیتا: ۱۲۹). قطعاً این موضوع می‌تواند یکی از اصلی‌ترین دلایل شکوفایی تمدن اسلامی در قرن‌های چهارم و پنجم لقب گیرد؛ زیرا بر اساس منابع تاریخی، تمدن اسلامی در آن دو قرن در اوج شکوفایی قرار داشته است و قطعاً سرازیر شدن امور موقوفه به سمت احداث مراکز آموزشی در این زمینه بی‌تأثیر نبوده است. از دیگر موارد دال بر این موضوع، وقف اماکن آموزشی توسط شخصیت‌های اسلامی در طول تاریخ دین مبین اسلام بوده است به طوری که روایت شده است که «ابوالقاسم بلخی مکتب‌خانه‌ای بسیار بزرگ داشت که سه هزار دانش‌آموز در آن تحصیل می‌کردند به طوری که وی برای تردد بین شاگردانش و بررسی وضعیت آن‌ها (خط زدن مشق)، سوار بر استر می‌شد» (السباعی، بیتا: ۱۲۹).

دلیل اهمیت مکتب‌خانه‌ها و مدارس ابتدایی در این امر نهفته است که نقطه آغاز تمدن اسلامی به شمار می‌رفتند به طوری که نسل‌های نوپا را برای ادامه تحصیل، پژوهش و اخذ تخصص علمی دقیق آماده می‌کردند و با کشف استعدادهای آن‌ها، زمینه رشد و شکوفایی و تعالی فرهنگی و اخلاقی آن‌ها را فراهم می‌آوردند (ابوغده، ۲۰۰۵: ۵۷).

از سوی دیگر بزرگان و ادبای زیادی در جوامع اسلامی وجود دارند که از همین مراکز موقوفه ابتدایی به بالاترین مدارج علمی رسیدند و زمینه اعتلای فرهنگی و علمی جوامع خود را فراهم آوردند؛ برای مثال «از مشاهیر ادبا و زبان‌شناسان می‌توان به ابوتمام، بختری، سیوطی، راغب

اصفهانی، متنبی، جاحظ، ابن مقفع و افراد دیگری اشاره کرد و در زمینه علوم اجتماعی، طبیعی، ریاضیات، نجوم، پزشکی و داروسازی می‌توان به نمونه‌هایی چون طبری، بلاذری، ابن الاثیر، ابن خلدون، ادریسی، خوارزمی، یاقوت حموی، بیرونی، حسن بن هیشم، الکندی، طوسی، ابن سینا، فخرالدین رازی و غیره اشاره کرد» (همان: ۵۶).

۵-۱) وقف بر مدارس و مراکز آموزشی عالی و نقش آن‌ها در توسعه فرهنگی و رشد و اعتلای علمی

بر کسی پوشیده نیست که مدارس و مراکز آموزشی عالی نقشی بی‌بدیل و اساسی در توسعه علم و دانش در هر جامعه‌ای ایفا می‌کنند چرا که امروزه در اعلام تولیدات علمی و توسعه فرهنگی، بیش از هر چیزی به مراکز آموزش عالی جوامع و تولیدات آن‌ها رجوع می‌شود؛ لذا وقف بر چنین مراکزی، از اهمیت بسیار والایی برخوردار خواهد بود؛ «برخی از محققان بر این باورند که در اوایل، تمامی نهادهای آموزشی جوامع اسلامی بر اساس قانون وقف تأسیس می‌شد» (المقدسی، ۱۹۹۴: ۴۳). علاوه بر این‌ها، در برخی جوامع اسلامی که وضعیت اقتصادی ضعیف‌تری نسبت به دیگر مناطق داشته‌اند، نقش وقف به شدت خود را نشان داد و زمینه‌تعالی آن‌ها را فراهم آورد؛ «یکی از محققان تأکید می‌کند که بدون وقف، امکان بنیان نهادن مدارس آموزشی در برخی کشورها و اعصار اسلامی ممکن نبوده است» (امین، ۱۹۸۰: ۲۴۰).

شاید نمونه عینی نقش وقف در رشد و اعتلای علمی جوامع اسلامی، شهر اصفهان در دوره صفویه باشد؛ به طوری که در این شهر تعداد مدارس و مراکز آموزشی افزایش یافت و همین موضوع باعث اوج‌گیری فرهنگی و علمی اصفهان در آن دوران و بعد از آن گردید؛ «شکوفایی و تقویت فرهنگ اسلامی به‌ویژه علوم و معارف تشیع به واسطه ایجاد نهادهای آموزش عالی و مدارس در شهر اصفهان در عصر صفوی، مرهون پشته‌های ارزشمندی از قبیل اوقاف بوده است» (ریاحی، ۱۳۹۱: ۱۱۹).

مدارس موقوفه هم تأثیر خود را بر رشد و اعتلای فرهنگی و علمی جوامع نشان دادند؛ یکی از این مدارس موقوفه، «مدرسه بیهقیه در نیشابور» است که از برجسته‌ترین مدارس موقوفه کهن در نیشابور بود و کتابخانه هم داشت و زمینه توسعه فرهنگی و علمی در آن منطقه را فراهم

آورد. «تقی الدین مقریزی» این مدرسه را به عنوان مثالی از پیشگامی مردم نیشابور در مدرسه‌سازی اسلامی در «الخطط» نام برده است: «مدرسه‌هایی که در سرزمین‌های اسلامی بنا شده‌اند، به هنگام صحابه و تابعین این چنین شناخته نشده بودند، این‌ها نوبنیادند و چهارصد سال پس از هجرت ساخته شدند، نخستین کسانی که در سرزمین اسلامی بدین کار همت گماشتند، مردم نیشابور بودند؛ مدرسه فقیهیه را آنجا بنیان نهادند» (مقریزی، ۱۹۹۷ م: ۱۹۲). مدارس موقوفه زیادی در اقصی نقاط جوامع اسلامی تأسیس شد که نقش بسزایی در رشد و اعتلای فرهنگی و علمی جوامع ایفا کردند. یکی دیگر از این مدارس، «مدرسه النظامیه در بغداد» است که توسط وزیر نظام الملک ابوعلی الحسن بن علی الطوسی در سال ۴۵۷ ه ساخته شد» (الساعاتی: ۱۹۸۸، ۷۸).

«مصطفی السباعی»^۱ اندیشمند اسلامی و بنیان‌گذار جماعت اخوان المسلمین در سوریه می‌نویسد: «تنها در شهر دمشق بیش از چهارصد مدرسه موقوفه وجود داشت که هزاران دانش-آموز در مقاطع مختلف آموزشی در آن‌ها به تحصیل علمی از قبیل شریعت، علوم عربی، پزشکی، نجوم، داروسازی و ریاضیات مشغول بودند» (السباعی، بی‌تا: ۱۲۹). شاید به همین دلیل بود که این شهر بعدها به عنوان مهم‌ترین شهر جهان اسلام مطرح شد و رونق علمی آن شهرت جهانی پیدا کرد به طوری که تا همین چند سال پیش دمشق به عنوان اصلی‌ترین مرکز فرهنگی و علمی در جهان عرب به شمار می‌رفت و قطعاً احداث آن مراکز که بیشتر از راه وقف تأمین شده بودند، در این اعتلای فرهنگی و علمی بی‌نصیب نبوده است.

۶. وقف بر کتابخانه و نقش آن در رشد و تعالی فرهنگی و علمی

نقش بارز کتاب در توسعه‌ی فرهنگی و علمی و ارتقای فکر بشر بر کسی پوشیده نیست؛ وقف کنندگان در جهان اسلام همواره به اهمیت این موضوع پی برده‌اند به همین دلیل است که نسبت به وقف کتابخانه‌ها و پر کردن آن‌ها از کتاب‌های سودمند در زمینه‌های علوم انسانی و

^۱ - مصطفی السباعی (۱۹۱۵ م - ۱۹۶۴ م) بنیان‌گذار جنبش اخوان المسلمین در سوریه بود که در مقاومت مردم سوریه در برابر اشغالگری‌های فرانسه سهم بسزایی داشت و فرمانده «الکتیبه السوریه» در جنگ فلسطین در سال ۱۹۸۴ م بود. او چندین مجله تأسیس و هزار عنوان کتاب تألیف کرد (ر.ک، مصطفی السباعی، سایت الجزیره، تاریخ استفاده: ۲۹ / ۶ / ۱۳۹۹ ش).

تطبیقی و غیره اقدام کرده‌اند. کمتر سرزمین اسلامی پیدا می‌شود که در آن کتابخانه موقوفه وجود نداشته باشد. کتابخانه علاوه بر بار مثبتی که در جامعه ایجاد می‌کند، باعث تجمع افرادی می‌شود که اوقات فراغت خود را نمی‌دانند به چه شکلی سپری کنند. علاوه بر این، کتابخانه از وقف نامه‌های مربوط به کتاب آگاهی‌های تاریخی بسیاری دارد و نشر آن‌ها زوایای تاریخی بسیاری را روشن خواهد کرد. علاوه بر این، «این کار در تاریخ اسلام، سهم عمده‌ای در پیدایش کتابخانه‌های گوناگون داشت، بیشتر کتاب‌های خطی اسلامی موجود در کتابخانه‌های جهان، نتیجه همین عمل خدایسندانه بوده است» (صادق زاده وایقان و نجفقلی نژاد و رجوی، ۱۳۹۱: ۴۵). از زاویه دیگری نیز می‌توان زمینه توسعه علمی و فرهنگی از رهگذر کتابخانه‌ها را تشریح کرد و آن هم به این طریق است که افراد جامعه را به سمت اهدای کتب به کتابخانه‌ها ترغیب می‌کند و همین موضوع باعث می‌شود که افراد یک جامعه، دانش و معرفت خود را با دیگر افراد جامعه به مشارکت بگذارند. کمتر کتابخانه‌ای را می‌توان پیدا کرد که در آن کتب اهدایی یا موقوفه وجود نداشته باشد و قطعاً افرادی در جامعه هستند که به دنبال وقف کتبی هستند که خود از آن استفاده کرده‌اند و به دنبال اهدای آن به دیگر افراد جامعه هستند تا آن‌ها را نیز در علمی که آموخته‌اند سهیم کنند.

۶-۱) کتابخانه‌های عمومی موقوفه

بدون تردید کتاب و کتابخانه از عوامل اصلی نهضت فرهنگی و گسترش تعالیم و معارف اسلامی و توسعه علمی و فرهنگی بوده و هست و غالباً کتابخانه‌هایی که در گذشته تأسیس می‌شد، از راه وقف بوده است لذا «تأثیر وقف بر کتاب و کتابخانه امری واضح و مبرهن است» (حائری یزدی، ۱۳۸۰: ۴۲۷). حقیقتاً می‌توان ادعا کرد که اوقاف منبع اصلی تغذیه و غنای کتابخانه‌های عمومی و بزرگ جهان اسلام بوده است و این مسئله بیشتر مرهون واقفان کتابخانه‌ها و پس از آن سایر افراد خیری بوده است که به تحول و پیشرفت کتابخانه‌های عمومی اهتمام فراوان داشته‌اند. در ادامه به چند نمونه از کتابخانه‌های موقوفه اشاره می‌شود. از جمله مشهورترین کتابخانه‌های جهان اسلام، کتابخانه «آستان قدس رضوی» است که از قدیمی‌ترین و نفیس‌ترین کتابخانه‌های اسلامی به شمار می‌رود. از لابه‌لای قفسه‌های چنین کتابخانه‌ای، هزاران هزار عالم، دانشمند، متفکر و اندیشمند در جهان اسلام سر برآورده است که

ذکر آن‌ها در این مطلب نمی‌گنجد. از لابه‌لای همین کتابخانه علاوه بر غنای آن در سراسر جهان اسلام، اندیشمندان و بزرگان و علمای سر برآورده‌اند که توانسته‌اند نهضت علمی را در جوامع خود به سمت شکوفایی و ازدهار رهبری کنند.

از دیگر کتابخانه‌های موقوفه مشهور در جهان اسلام، کتابخانه «بیت الحکمه» در بغداد است که در قرن دوم هجری تأسیس شد. «این کتابخانه از سوی مسلمانان مورد اهتمام و توجه زیادی قرار گرفت و به واسطه آثار موقوفه، به یکی از کتابخانه‌های مفاخر آن دوره تبدیل شد» (الدیوجی، ۱۹۷۲: ۳۷ و ۳۸). از رهگذر همین مراکز علمی و آموزشی بود که زمینه شکوفایی بغداد در اواخر قرن دوم و سوم فراهم گشت و از نظر علمی و فرهنگی به یکی از بزرگ‌ترین شهرهای جهان تبدیل شد.

۶-۲) کتابخانه‌های مساجد

بدون شک وجود کتابخانه در مساجد که خود اماکنی بسیار مؤثر در رشد عقلی، ذهنی، رفتاری و اخلاقی به شمار می‌روند، می‌تواند شکوفایی چندین برابر افرادی را که به آن اماکن رفت و آمد می‌کنند، فراهم آورد؛ زیرا وجود کتابخانه غنی در هر مسجد خواه ناخواه نمازگزاران را به سمت خود سوق می‌دهد و باعث دوچندان شدن رفت و آمدها به این مرکز عبادی می‌شود و باعث می‌گردد که نمازگزاران بخشی از حضور خود در مساجد را نیز به قرائت کتب اختصاص دهند و به این طریق راه اعتلای علمی و فرهنگی جوامع هموار می‌گردد. از این نوع کتابخانه‌های مساجد در جهان اسلام نیز کم نیست و مواردی در سراسر جهان وجود دارد که به دلیل تأثیر بالا در امر رشد و شکوفایی جوامع و اعتلای علمی آن‌ها مشهور شده است. از جمله کتابخانه‌های موقوفه مساجد در جهان اسلام می‌توان به «کتابخانه مسجد جامع سلطان احمد در ترکیه امروزی، کتابخانه مسجد جامع الازهر در قاهره، کتابخانه مسجد جامع نیشابور و کتابخانه مسجد جامع حلب اشاره کرد» (ابوغده، ۲۰۰۵: ۵۹). هر کدام از این کتابخانه‌های موقوفه تأثیر خود را در شهر محل احداث خود برجای گذاشتند و در منابع مختلف به این آثار اشاره شده است. در کنار همه این‌ها بیشتر کتابخانه‌های مساجد حاوی نسخه‌های خطی بی‌نظیری نیز هستند و تألیفات علمی زیادی به‌ویژه در زمینه علوم قرآن و حدیث و فقه نیز در آن‌ها وجود دارد که کاربران

به‌ویژه دانش‌آموزان و طلاب علم و معرفت می‌توانند از آن‌ها استفاده کنند (ر، ک، عنان، ۱۹۴۲: ۸۸).

۷. نقش سرمایه‌گذاری وقف در توسعه فرهنگی و علمی در عصر کنونی

اوقاف اسلامی نقش مهمی را در زندگی مسلمانان به‌ویژه در زمینه‌های فرهنگی و علمی ایفا کرده و زندگی شرافتمندانه، ایمن و آسوده‌ای را برای دانشجویان، اساتید و علما به دور از هرگونه فشار فکری و اجتماعی مهیا کرده است. به همین دلیل است که از دیوان آموزش یا همان وزارت آموزش و پرورش کنونی در کشورهای اسلامی در اعصار گذشته و حتی دوره‌هایی که اعصار انحطاط به آن اطلاق می‌شود، نامی برده نمی‌شود؛ «زیرا اوقاف در آن دوره‌ها به‌ویژه در زمینه‌های آموزش و پرورش و پژوهش‌های علمی بسیار گسترده و فعال بود» (ابوغده، ۲۰۰۵: ۷۵). اما اکنون این سؤال پیش می‌آید که سرنوشت آن همه اموال موقوفه عظیم مسلمانان در طول قرون مختلف چه شده است؟ نقشی که آن‌ها در عصر حاضر به‌ویژه در زمینه‌های توسعه فرهنگی، علمی و تحقیقاتی و پژوهشی ایفا می‌کنند، چیست؟

برای پاسخ به این سؤال باید روند اعتلای علمی جوامع اسلامی را در طول دوره‌هایی که بیشترین امور موقوفه را دارا بودند، بررسی کرد به طوری که بازگشت دوران شکوفایی اسلامی در برخی جوامع اسلامی پس از آن دوران انحطاط از نظر علمی و فرهنگی را باید در همین امور موقوفه جستجو کرد؛ چرا که ساخت و احداث آن مراکز موقوفه به نحوی سرمایه‌گذاری در زمینه توسعه فرهنگی و علمی در دوره‌های بعدی بوده است؛ در نتیجه هرگونه اهتمام به امور موقوفه و هرگونه سرمایه‌گذاری در امر وقف، در واقع به معنای قدم برداشتن در راستای اعتلای فرهنگی و علمی جوامع در دوره‌های آتی است و به معنای ترسیم چشم‌اندازی روشن برای جامعه‌ای است که به توسعه در همه زمینه‌ها چشم دوخته است؛ چرا که وقف قادر است توده‌هایی فاقد بهره‌مندی از درآمدهای جامعه را با یک توزیع مجدد داوطلبانه درآمد، بهره‌مند سازد و فرصت و قدرت اندیشیدن، درک منابع بلندمدت جامعه و در نتیجه همسویی با برنامه‌های توسعه را در آن‌ها ایجاد کند (صحرانورد و اسدی، ۱۳۹۱: ۶۴۰). در سویی دیگر، در عصر کنونی که به عصر ماشینی تبدیل شده و توجه به مادیات در اولویت انسان مدرن امروزی قرار گرفته است، قطعاً طرح سرمایه‌گذاری در امر خداپسندانه و معنوی وقف می‌تواند کمبودهای معنوی انسان امروزی

را به خوبی پوشش دهد و قطعاً نتایج آن اعمال نیز می‌تواند محرکی باشد که مردم را به سمت مشارکت هرچه بیشتر در امر خدایسندانه وقف و احداث ساختمان‌های موقوفه سوق دهد؛ چرا که بر اساس اعتقاد سالمون (Salmon)، «مکتب اسلام نسبت به بسیاری از مکاتب دینی دیگر، اهمیت زیادی به فعالیت‌های نوع‌دوستی و خیریه می‌دهد» (سالمون، ۱۹۹۷: ۶). و عدم سرمایه‌گذاری در این حوزه نیز تبعات زیادی در پی دارد به طوری که بر اساس نظر فوکویاما، کاهش سطح تعهدات اجتماعی، پایین آمدن میزان مشارکت‌های اجتماعی و افزایش آسیب‌های اجتماعی، معلول کاهش سطح سرمایه اجتماعی است که در پی آن کاهش سطح اعتماد اجتماعی مردم نسبت به یکدیگر را به دنبال دارد (وحیدا و دیگران، ۱۳۸۲ ش: ۶۲). بنابراین امر سرمایه‌گذاری در حوزه وقف علاوه بر اینکه می‌تواند زمینه‌آفرینی فرهنگی و علمی یک جامعه را فراهم آورد، عدالت اجتماعی را تقویت می‌کند و از طریق استحکام پیوندهای معنوی جوامع، زمینه مشارکت هرچه بیشتر آن‌ها در امر توسعه را نیز فراهم می‌آورد.

۷-۱) روش‌های سرمایه‌گذاری و توسعه اموال موقوفه در عصر کنونی

سرمایه‌گذاری در امور موقوفه و توسعه آن همواره جزو دغدغه‌های جوامع اسلامی بوده است به طوری که آن جوامع همواره در پی پاسخ به سؤالاتی از این دست هستند که چه روش‌هایی برای سرمایه‌گذاری در این زمینه وجود دارد؟ اهمیت این سؤال و سؤالات مشابه از این حیث است که عصر امروز با دوران قدیم به طور کامل تفاوت کرده و شرایط موجود با شرایط پیش بسیار متفاوت‌تر شده است؛ در نتیجه نیاز به روش‌ها و راهکارهای جدید سرمایه‌گذاری امور موقوفه امر مهمی است که در عصر حاضر بیش از پیش نیاز به آن احساس می‌شود. هرچند راهکارها و روش‌های سرمایه‌گذاری زیادی در این حوزه از سوی محققان و پژوهشگران ارائه شده اما به نظر می‌رسد نتایج همایش وزارتخانه‌های اوقاف جوامع اسلامی و جناح‌های مربوطه در این خصوص که در تاریخ ۲۴/۱۲/۱۹۸۳ میلادی در جده عربستان برگزار شد، راهکارهای خوبی برای این موضوع باشد. شرکت‌کنندگان در آن کنفرانس پس از نشست‌های مختلف، به توصیه‌ها و پیشنهادهای متنوعی در زمینه سرمایه‌گذاری اموال موقوفه دست یافتند که می‌توان مهم‌ترین آن‌ها را در موارد زیر خلاصه کرد:

۱. استنصناع: یا قرارداد سفارش ساخت، قراردادی بین دو شخص حقیقی یا حقوقی مبنی بر تولید کالای خاص یا احداث طرح ویژه است که در آینده ساخته و قیمت آن نیز در زمان یا زمان‌های توافق شده به صورت نقد یا اقساط پرداخت می‌شود (نظریور، ۱۳۸۴: ۸۴).

۲. قرارداد مشارکت کاهنده منتهی به تملیک: «مشارکت کاهنده قرارداد شرکتی است که به موجب آن طرفین ضمن قرارداد توافق می‌کنند یکی از شریکان به تدریج سهم‌الشرکه شریک دیگر را تملک کند». (معصومی نیا و شهیدی نسب، ۱۳۸۹: ۱۰۲). این روش از روش‌های مشروعی است که از سوی بانک‌های اسلامی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۳. اقدام بانک‌های اسلامی نسبت به سرمایه‌گذاری اموال موقوفه در کشورهایی که به سرمایه‌گذاری نیاز مبرم دارند.

۴. اقدام وزارتخانه‌های اوقاف که مازاد مالی دارند نسبت به سرمایه‌گذاری اموال خود در دیگر کشورهای اسلامی که برای سرمایه‌گذاری اوقاف خود نیاز مالی دارند.

۵. دعوت کشورها به ارائه تضمین کافی به چنین سرمایه‌گذاری‌هایی، حمایت از آن‌ها و معاف کردن آن‌ها از پرداخت مالیات (المعهد الاسلامی للبحوث و التدريب، ۱۹۹۵: ۴۵۴-۴۵۵).

بدون شک به چنین راهکارهایی اگر به طول کامل جامه عمل پوشیده شود، می‌تواند سرمایه‌گذاری در امور موقوفه را نظم دهی کرده، زمینه توسعه این امور و به تبع آن توسعه علمی و فرهنگی جوامع را نیز فراهم آورد؛ بنابراین ترغیب چنین اموری با توجه به کثرت امور خیرخواهانه و موقوفه در کشورهای اسلامی می‌تواند راهگشا باشد و موفقیت طرح‌های سرمایه‌گذاری در این حوزه را تضمین کند.

۲-۷) نمونه‌های نقش وقف در توسعه فرهنگی و علمی در عصر حاضر

وقف اسلامی همچنان در عصر حاضر نیز به نقش مشهود خود در زمینه‌های توسعه فرهنگی و علمی عمل می‌کند اما با این حال نقشی فراتر از ادوار گذشته از آن انتظار می‌رود. از جمله

نمونه‌های نقش وقف در توسعه فرهنگی و علمی در برخی کشورهای اسلامی در عصر حاضر می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- بازسازی و تعمیر مساجد و پرداخت هزینه‌های مربوط به وسایل مورد نیاز آن در پایتخت‌ها، شهرها و روستاهای اسلامی و حتی در کشورهای دیگر قاره‌های آسیا، آفریقا، اروپا، آمریکا و استرالیا (المعهد الاسلامی للبحوث و التدرب، بیتا: ۳۲۶ و ۳۴۲ و ۴۰۲ و ۴۳۹).

۲- تأسیس مدارس، دانشکده‌های دینی و عمومی، دانشسراهای صنعتی برای پسران و دختران جهت آموزش علوم سودمندی نظیر بازرگانی، آهنگری، برق، معماری، فرش‌بافی، و غیره (الوعی الاسلامی، ۱۴۱۹ ه.ق: ۳۵).

۳- برپایی کتابخانه‌های موقوفه عمومی و خصوصی نظیر کتابخانه‌های مساجد و مدارس شرعی و غیره.

۴- انتشار مجلات اسلامی، تبلیغی، علمی، فرهنگی و غیره از سوی وزارتخانه‌های اوقاف و دیگر جناح‌های ذی‌ربط از قبیل مجله الوعی الاسلامی در کویت و مجله الاسره دربارۀ وقف اسلامی در هلند و مجله وقف، میراث ماندگار در ایران.

۵- چاپ کتاب‌های علمی، تبلیغی، فرهنگی و توزیع آن‌ها بین مردم به هدف تحقق آگاهی‌های دینی و توسعه معرفتی افراد و همچنین کمک به پژوهش‌های علمی.

۳-۷) اختصاص اموال موقوفه برای حمایت از زمینه‌های توسعه فرهنگی و علمی در عصر حاضر زمینه‌های مختلفی در عصر حاضر به حمایت از اموال موقوفه نیاز دارند تا زمینه‌های توسعه فرهنگی و علمی جوامع را در عصر کنونی فراهم آورند. «حسن عبدالغنی ابوغده» برخی از این موارد را چنین ذکر می‌کند:

۱- تأمین مالی برنامه‌های اسلامی اینترنتی که مسئولیت معرفی اسلام و مزایای آن و همچنین مقابله با یهودیان و دشمنان اسلام را برعهده دارند.

۲- ایجاد خبرگزاری اسلامی، فرهنگی و علمی که مسلمانان را در جریان نوآوری‌ها و اختراعات، علوم، معارف و فرهنگ‌های جدید قرار دهد.

- ۳- راهاندازی شبکه‌های تلویزیونی و ایستگاه‌های رادیویی که اقدام به معرفی اسلام و احکام و فضایل آن کرده و از جنبه‌های مختلف فرهنگی و علمی مفید فایده باشد.
- ۴- انتشار روزنامه‌ها و جراید در زمینه اموال موقوفه که رویدادهای مربوط به اموال موقوفه را پیگیری کرده و از نقطه نظر اسلامی به تحلیل آن‌ها بپردازد.
- ۵- ایجاد مراکز موقوفه برای پژوهش‌های علمی و حمایت مالی از پژوهشگران و برآورده کردن مایحتاج آن‌ها در زمینه‌های مختلف فرهنگی و علمی.
- ۶- تأمین مالی خرید نسخه‌های خطی قدیمی و بازگرداندن آن‌ها از دیگر کشورهای جهان در راستای حفظ و چاپ و انتشار آن‌ها.
- ۷- برگزاری نمایشگاه‌های کتب علمی و فرهنگی برای تحقق تبادل افکار و فراهم آوردن فرصت دیدار دانشجویان و اندیشمندان و مؤلفان.
- ۸- چاپ و تکثیر نوارهای ویدئویی و انواع سی‌دی‌های اسلامی به صورت مجانی و یا با قیمت نازل جهت گسترش فرهنگ اسلامی و ارزش‌های اخلاقی.
- ۹- اعطای کمک هزینه‌های تحصیلی به دانشجویان ممتاز و هزینه کردن اموال موقوفه برای آن‌ها جهت کسب تخصص‌های مورد احتیاج جوامع اسلامی که این اقدام می‌تواند به صورت اعطای بورس تحصیلی و یا اعطای وام قرض‌الحسنه میسر شود.
- ۱۰- ساخت و ساز مسکن برای دانشجویان، مدرسین، مؤذنان و خطبا.
- ۱۱- تأمین مالی سفرهای علمی برای دانشمندان، اساتید و دانشجویان با هدف ارتباط بیشتر با اماکن علمی و باستانی و مانند آن‌ها و یا فراهم آوردن زمینه حج عمره و تمتع برای آن‌ها.
- ۱۲- اهدای کتب به کشورهای اسلامی که پس از فروپاشی اتحادیه جماهیر شوروی پا گرفتند و تجهیز دانشسراها و مدارس آن کشورها از کتبی که به معرفی هرچه بهتر دین اسلام بپردازد.
- ۱۳- اهدای کتب اسلامی و ترجمه شده به کشورهای غیر اسلامی جهت استفاده از آن‌ها در کتابخانه‌های عمومی و مراکز خاورشناسی و همچنین کتابخانه‌های دانشگاه (ابوغده، ۲۰۰۵: ۸۴).

بدون شک جامه عمل پوشانیدن به هرکدام از این موارد می‌تواند علاوه بر اینکه وقف کنندگان و مراکز موقوفه را از سردرگمی در برنامه‌های مربوط به سرمایه‌گذاری در امر وقف نجات دهد، به امر سرمایه‌گذاری نظم خاصی می‌دهد و سهیم بودن قطعی آن در امر توسعه فرهنگی و علمی جوامع در عصر حاضر را بیش از پیش تضمین می‌کند؛ لذا انتظار می‌رود که متولیان امر بیش از پیش این موارد را مدنظر قرار داده و در راستای اجرای هرچه بهتر آن‌ها کوشش نمایند.

نتایج پژوهش

نتایج پژوهش نشان داده است که نقش وقف در زمینه توسعه فرهنگی جوامع و رشد و شکوفایی علمی آن‌ها در دو بعد ترغیبی و روانی و بعد عملی و بسترسازی قابل تشریح است؛ در بعد ترغیبی و روانی، هزینه‌کردن اموال موقوفه باعث ایجاد اشتیاق و انگیزه در بین مردم و جوانان برای نیل به ترقی و پیشرفت می‌شود و به آن‌ها انگیزه‌های لازم را برای ترقی سطح فرهنگی و علمی خود و جامعه می‌دهد و در بعد عملی، زمینه لازم برای رشد و ترقی علمی و فرهنگی جوامع فراهم می‌گرداند به طوری که بستر لازم برای افرادی که در این وادی پای می‌گذارند، فراهم می‌شود و آن‌ها می‌توانند در راستای اعتلای علمی و فرهنگی خود و جامعه خود گام بردارند و نیل به اهداف والا را به جای مهاجرت به سرزمین‌های دیگر، در جوامع خودی جستجو کنند. علاوه بر صرف و سرمایه‌گذاری اموال موقوفه در موارد سنتی که از قدیم‌الایام وجود داشته، نظیر مساجد، کتابخانه‌ها، مدارس و دیگر اماکن فرهنگی و آموزشی و علمی، زمینه‌های جدیدی در عصر کنونی وجود دارد که می‌توان اموال موقوفه را به سمت سرمایه‌گذاری در آن‌ها سرازیر کرد و به نظر می‌رسد مواردی نظیر بازسازی مساجد، پرداخت هزینه‌های مربوط به وسایل مورد نیاز آن‌ها در شهرها و روستاها و حتی در کشورهای دیگر، تأسیس مدارس، دانشکده‌های عمومی برای آموزش علوم سودمند، انتشار مجلات علمی و فرهنگی، چاپ کتب علمی، فرهنگی و تبلیغی و اختصاص اموالی برای امور رسانه‌ای و تبلیغاتی و مواردی از این قبیل زمینه‌ساز توسعه فرهنگی و علمی جوامع مختلف باشد.

امور مختلفی در جوامع انسانی می‌تواند تحت‌الحمايه اموال موقوفه قرار گیرد که اصلی‌ترین آن‌ها امور عام‌المنفعه است؛ از دیگر اموری که در عصر حاضر می‌تواند تحت حمایت اموال موقوفه قرار گیرد و زمینه توسعه فرهنگی و علمی را فراهم آورد، می‌توان به مواردی نظیر حمایت مالی از

برنامه‌های اسلامی اینترنتی مسئول معرفی دین اسلام، ایجاد خبرگزاری‌های اسلامی، فرهنگی و علمی برای مسلمانان، راه‌اندازی شبکه‌های تلویزیونی و رادیویی، انتشار جراید و روزنامه‌ها، ایجاد مراکز موقوفه برای پژوهش‌های علمی و ترغیب پژوهشگران و استعدادیابی، برگزاری نمایشگاه‌های علمی و فرهنگی، اعطای کمک هزینه‌های تحصیلی به دانشجویان ممتاز و کم‌درآمد، ساخت مسکن برای دانشجویان، مدرسان، مؤذنان و خطباء، حمایت مالی از سفرهای علمی و فرهنگی و ... اشاره کرد.

به طور کلی تجربه ثابت کرده است در هر جامعه‌ای که وقف گسترش داشته، توسعه فرهنگی و علمی آن جامعه هم بیشتر میسر شده است؛ بر همین اساس از جمله نشانه‌های نقش وقف و روش سهیم بودن آن در رشد علمی و فرهنگی جوامع را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:

از نشانه‌های نقش مساجد در توسعه فرهنگی و شکوفایی علمی در مساجد موقوفه، برگزاری حلقه‌های علمی و ارشادی در آن‌ها است و باعث می‌شود هر نمازگزار هنگام ورود به مساجد زمانی را نیز به موضوع کتاب‌خوانی و مطالعه اختصاص دهد. از آنجایی که مدارس ابتدایی، نقطه آغاز شکل‌گیری هویت افراد هستند، از طریق ساخت چنین مدارسی و گسترش آن‌ها در شهرها و روستاهای جوامع اسلامی و همچنین پرداخت هزینه‌های مربوط به معلمان و دانش‌آموزان و برآورده کردن مایحتاج آن‌ها از اموال موقوفه می‌تواند به توسعه فرهنگی و رشد علمی جامعه کمک شایانی کرد. از آنجاکه در بررسی وضعیت فرهنگی و علمی جوامع به مدارس، مراکز آموزش عالی و دانشسراهای عالی بیش از دیگر مراکز استناد می‌کنند، لذا وقف بر چنین مراکزی زمینه توسعه فرهنگی و علمی هرچه بیشتر جوامع را فراهم می‌آورد.

وقف کتابخانه‌ها و ملزومات آن‌ها باعث افزایش سطح معرفتی افراد و جوامع و در نتیجه رشد علمی و توسعه فرهنگی مناسب می‌شود و افراد جامعه را بیش از پیش به سمت ترویج فرهنگ مطالعه و علم‌آموزی ترغیب می‌کند. هزینه‌کردن اموال موقوفه برای دانشمندان و دانشجویان باعث می‌شود تا آن‌ها بتوانند با آرامش خاطر بیشتری به تحصیلات و تألیفات و تحقیقات علمی خود ادامه دهند و خود نیز در راستای ترویج آن‌ها گام بردارند. وقف در زمینه مراکز علمی، سهم بسزایی در ظهور رقابت بین دانشمندان، دانشجویان و صاحب‌نظران داشته و باعث ظهور نبوغ علمی در بین آن‌ها می‌شود.

فهرست منابع فارسی

- قرآن کریم
- ابن هشام (۱۳۷۷ هـ)، **السیره النبویه، تحقیق همام سعید و رفیقہ، الزرقاء، المكتبة المنار، ط ۱.**
- ابوغدہ، حسن عبدالغنی (۲۰۰۵ م)، **الوقف و دوره فی التیمیة الثقافیة و العلمیة، مجله الشریعة و القانون، العدد الثانی و العشرون، ذوالقعدة، صص ۲۹-۹۹.**
- امام علی (ع)، (۱۳۸۱ ش)، **نهج البلاغه، ترجمه: محمد دشتی، قم: موسسه انتشارات مشهور، چاپ پانزدهم.**
- امین، محمد محمد (۱۹۸۰)، **الاقواقف و الحیاء الاجتماعیة فی مصر، القاہرہ، طبع دارالنهضة العربیة.**
- الجزیره العربی (۲۰۱۴ م)، **مصطفی السابعی، موقع قناة الجزیره العربیة، تاریخ استفادہ: ۲۹-۰۶-۱۳۹۹ ش، قابل دسترس در لینک زیر: www.aljazeera.net**
- حاجبی، بیبا و ارژمند، محمود (۱۳۹۰)، **تأثیرات وقف بر پایداری مدارس صفوی، دو فصلنامه دانشگاه هنر، شماره شش، بهار و تابستان، صص ۸۹-۱۰۲.**
- حائری یزدی، محمدحسن (۱۳۸۰)، **وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.**
- حمادہ، محمد ماهر (۱۹۷۸) **المکتبات فی الاسلام نشأتها و تطورها و مصائرها، بیروت، مؤسسه الرسالة.**
- الدیوجی، سعید (۱۹۷۲ م)، **بیت الحکمة، موصل، دارالکتب للطباعة و النشر، ط ۲.**
- ریاحی سامانی، نادر (۱۳۹۰ ه.ش)، **فرهنگ وقف و شبه وقف و بخشش در بین ادیان و ملت‌ها، نشریه وقف، میراث جاویدان، شماره ۷۳، صص ۳۳-۵۴.**
- ریاحی، محمد حسین (۱۳۹۱)، **وقف در مدارس اصفهان عصر صفوی و مروری بر ویژگی‌های برخی وقف نامه‌های آن، نشریه وقف؛ میراث جاویدان، شماره ۷۷ و ۷۸، صص ۱۱۹-۱۸۰.**
- الزایدی، عبدالله بن عبدالعزیز (۲۰۰۶ م)، **اثرالثقافی للوقف فی الحضارة الاسلامیة، مجله اوقاف، السنة السادسة، العدد ۱۱، صص ۷۶-۱۰۶.**

- الساعاتی، یحیی (۱۹۸۸ م)، **الوقف و بنية المكتبة العربية**، ریاض، ط ۱.
- السباعی، مصطفی (بی‌تا)، **من روائع حضارتنا**، بیروت، طبع المکتب الاسلامی.
- صادق زاده و ابقان و نجفقلی نژاد و رجوی (۱۳۹۱ ه.ش)، **نگاهی به وقف کتاب در اسلام و ایران**، نشریه وقف میراث جاویدان، شماره ۷۹ و ۸۰، صص ۴۵-۶۶.
- صحرانورد، بهنام و اسدی، بهراد (۱۳۹۱)، «**نقش وقف در توسعه و عدالت اجتماعی**»، مجموعه مقالات همایش ملی وقف (با تأکید بر آموزش عالی)، دانشگاه کاشان، صص ۶۲۵-۶۴۴.
- صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳ ق)، «**من لایحضره الفقیه**»، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، چاپ دوم.
- کائینی، محمدرضا (۱۳۹۱ ه.ش)، **پیشینه و کارکرد وقف در اسلام و تاریخ تمدن اسلامی**، نشریه وقف میراث جاویدان، شماره ۷۹ و ۸۰، صص ۶۷-۱۰۰.
- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (بی‌تا)، **بحار الانوار فی تفسیر المأثور للقرآن**، قم، موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت (ع).
- معصومی نیا، غلام علی و شهیدی نسب، مصطفی (۱۳۸۸)، **بررسی فقهی و اقتصادی ابزار تأمین مالی مشارکت کاهنده**، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال نهم، شماره ۳۵، پائیز. صص ۹۹-۱۳۰.
- مقریزی، تقی الدین (۱۹۹۷ م)، **الخطط (المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار)**، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- نظریور، محمد نقی (۱۳۸۴)، **اوراق بهادار استصناع** (سفارش ساخت) ابزاری برای سیاست پولی، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، شماره ۲۰، صص ۸۱-۱۱۰.
- وثوقی، منصور، آرام، هاشم و سلمانی، گودرز (۱۳۹۱)، **بررسی موانع ساختاری در جهت شکل‌گیری و ارتقای توسعه فرهنگی در ایران؛ چالش‌ها و راهکارها**، مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران، سال چهارم، شماره سوم.
- وحید، فریدون، کلانتری، صمد و فاتحی، ابوالقاسم (۱۳۸۲ ش)، «**رابطه سرمایه اجتماعی با هویت اجتماعی دانشجویان**»، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان، شماره ۲، صص ۵۹-۹۲.

— الوقف فی العالم الاسلامی- اداة سلطة اجتماعية سياسية- (١٩٩٥ م) اصدار المعهد
الفرنسی للدراسات العربیة بدمشق، تقدیم راندى دیگلیم.